

Családi struktúrák az életciklusban¹

Harcza István & Monostori Judit
2012

1. Bevezető

A család a társadalom egyik alapintézménye, amely az egyének és a társadalom szempontjából is számos alapfunkciót tölt be. Ezek közül a legfontosabbak a reprodukció, a szocializáció, a családtagok lelki, fizikai és anyagi támogatása. A funkciók ugyan hosszú évszázadok óta meglehetősen nagy állandóságot mutatnak, a funkciók tartalma, a családformálódás, a családi struktúra alakulása, a családok törekenysége még egy viszonylag rövid időszak alatt is fontos változásokon mehet keresztül.

A rendszerváltozás, azaz az 1990 utáni gazdasági és társadalmi folyamatok, a demográfiai viselkedés megváltozása, a családdal, a nemi szerepekkel kapcsolatos értékek átalakulása befolyásolta a családformálódást, az együttélési mintákat. Új együttélési formák jelentek meg, de ennél sokkal jelentősebb az, hogy korábban periférikusnak számító családformák váltak széles körben elterjedtebbé. Az életpálya szakaszok hosszának megváltozásával a családi életciklusok formálódása, a ciklusok időtartama is változott.

A demográfiai jelenségek vonatkozásában a házasságkötések számának visszaesése, az élettársi kapcsolatok térhódítása, az alacsony termékenység, a házasságon kívül született gyermekek magas aránya, a házasságkötés és a gyermekvállalás későbbi életkorra halasztása, a gyermektelenek magas aránya a 30-as éveikben járó nők körében, a párkapcsolatok törekenysége, a magas válási és alacsony újra házasodási mutatók, valamint a demográfiai időződés jelensége határozzák meg leginkább a családi együttélési formák átalakulását.²

A társadalmi jelenségeket tekintve a felsőoktatási expanzió, az iskolában töltött évek meghosszabbodása, a munkaerő-piaci bizonytalanságok, az első önálló lakáshoz jutás nehézségei, a lakáspiac rugalmatlanságai hatottak jelentős mértékben a családformálódásra.

1 A tanulmány megjelent: Kolosi, T. & Tóth, I. Gy. (Szerk.), (2012): *Társadalmi Riport 2012* (pp. 65-90). TÁRKI

2 Az említett demográfiai jelenségek változásáról tájékoztat a tanulmány Mellékletében közzé tett összefoglaló táblázat.

A családstruktúrában bekövetkezett legjelentősebb változások jól ismertek: az együtt élő személyek számának csökkenése, a több generációs együttélési formák viszszafejlése, az egyedülálló idősök magas aránya, a gyermekes családok arányának csökkenése, a kétgyermekes családmodell csökkenő súlya.

Tanulmányunkban a családi struktúrák alakulását a különböző életkori csoportok szemszögéből mutatjuk be, rávilágítva ezzel az életciklus különböző pontjain bekövetkezett változásokra a rendszerváltozás utáni időszakban. Az életciklus felőli megközelítés a családformálódás dinamikájának megismerését célozza. Rámutat azokra a folyamatokra, amelyek a társadalom családtípus szerinti struktúrájának statikus képe mögött állnak.

Ebben a megközelítésben olyan kérdések kerülnek a középpontba, mint az első önálló család alapítása, a szülői családtól való elköltözés időzítése, körülményei; a szülői családtól való elköltözés összekapcsolódása más életút eseményekkel; a párkapcsolatok alakulása, annak jellege (házasság vagy élettársi kapcsolat); a kapcsolatok törékenysége; a gyermektelenség jelensége; a gyermekvállalás jellemzői; a többgenerációs együttélési formák.

A felsorolt jelenségek nagy része jól köthető az emberi életpálya egy-egy szakaszához, de éppen a család, mint együttélési forma az, amelyen keresztül ezek a jelenségek más korosztályok életére is hathatnak. Például az első önálló család alapítása jórészt a húszas, harmincas éveikben járó fiatalok fontos életeseménye. A szülőkről való leválás körülményei, s annak időzítése azonban már nemcsak őket, hanem szüleik életkörülményeit is érinti.

A családstruktúrában végbement változások rétegfüggőek. A különböző társadalmi rétegek eltérő erőforrásai, megélhetésük jellemzői, a társadalmi mozgástérben való lehetőségeik, vallott értékeik különbözőségei feltételezhetően eltérő családmodellek kialakítását valószínűsítik, illetve a látszólag hasonló családszerkezet jelentősen eltérő élethelyzeteket takarhat.

Tanulmányunkban arra törekedtünk, hogy a társadalmi réteghelyzet egyik fontos aspektusát megjelenítő iskolai végzettséget minél szélesebben bevonjuk a családformálódás főbb jellemzőinek bemutatásába. Természetesen tisztában vagyunk vele, hogy a családformálódást alakító tényezők sorába további társadalmi változók (munkaerő-piaci aktivitás, anyagi helyzet stb.) bevonása szükséges, de mivel ezek időben változnak, alkalmazásuk longitudinális adatforrásokat igényel. ³ Jelen tanulmányunkban azonban csak keresztmetszeti adatokat használunk: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás mintáit, a 2005-ös Mikrocenzus, valamint a KSH Munkaerő-felmérésének 2011-es adatait.

Alapvetően a családformálódás, a családi struktúrák változásának bemutatására koncentrálnak. Tanulmányunkban a család fogalma áll érdeklődésünk középpontjában, ugyanakkor a családi struktúrákban bekövetkezett változásokat nem érthetjük meg anélkül, hogy a háztartásszerkezet kérdését ne érintsük. A többcsaládos együttélési formában élők, valamint az egyedülállók arányának, szerkezetének vizsgálata nélkül aligha lehetne megérteni a családformálódás számos aspektusát.

3 A család-, illetve háztartásformálódás dinamikájának megközelítéséről, a családformálódás munkaerő-piaci jellemzőkkel, iskolai végzettséggel, anyagi helyzettel való összefüggéseiről lásd korábbi kutatásainkat (Harcza, 2008a; 2008b) és a családformálódás dinamikájának indikátorait (Harcza, 2008c).

2. A fiatalok kései leválása a szülői családról

Az emberi életpálya során az első új család formálódása a szülőkről való leválás folyamatához köthető. Tulajdonképpen ezzel indul el egy új generáció önállósodási folyamata, a felnőtté válás. A szülőkről való leválás időzítése, formája az életpálya további szakaszaira is jelentős befolyást gyakorol.

A szülőkről való leválás nem feltétlenül kapcsolható a szülőktől való elköltözéshez, nem jelenti feltétlenül a párkapcsolati életforma kialakítását, és nem köthető a gyermekvállaláshoz sem. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a szülőkről való leválás ezekben az aktusokban érhető tetten a legplasztikusabban.⁴ Feltételezzük ugyanakkor, hogy alkalmazott kategóriáink (egyedülálló, párkapcsolatban élő, gyermekeivel élő, szüleiivel élő) nem feltétlenül az azonos élethelyzetben, a szülőkről való leválás azonos szakaszában tartó csoportokat fogják át. Másképpen fogalmazva a leválás folyamata éppen olyan pluralizálódáson ment keresztül, mint sok más társadalmi jelenség. Az egyedülálló státus jelentheti például egy anyagilag független, munkaerőpiacon aktív személy pozícióját, de állhat mögötte egy olyan felsőfokú tanulmányokat folytató diák is, akinek szülei képesek voltak gyermekük önálló lakhatását biztosítani. (Valójában azonban az anyagi függetlenedés ez utóbbi esetben nem történt meg, hiszen a tovább tanuló diákoknak még nincsen önálló keresetük.)

A fiatalok családformalódása szempontjából az egyik fontos kérdés, hogy vajon a különböző életkori csoportokban mennyien vannak azok, akik még a szüleikkel élnek. Milyen okokra vezethető vissza, hogy ezek a fiatalok húszas éveik után is szüleikkel élnek még? Az is kérdés, hogy egyedül vagy párjukkal, esetleg már megszületett gyermekeikkel maradtak a szülői házban. Ha elköltöznek, akkor mennyien vannak, és milyen jellemzőkkel bírnak azok, akik egyedül, akik párjukkal élnek, akik gyermeket vállalnak.⁵

A szülőkről való leválás folyamatának vizsgálatát nemcsak az nehezíti, hogy az több életeseményben is kifejeződik, valamint hogy ezek összekapcsolódása, életpályán belüli sorrendje egyénenként is változhat, hanem az is, hogy a szülőkről való leválás eseményeinek egy része nem irreverzibilis, azaz nem visszafordíthatatlan. Aki elköltözött vissza is költözhet a szüleihez; aki megházasodott, élettársi kapcsolatot létesített, el is válhat és ismét gyermek státusba léphet. A kutatásunkban használt adatforrások ezen folyamatok kezelésére nem alkalmasak, hiszen nem longitudinális jellegűek. A státusdinamikák egyéni szintű mérését a későbbiekben egy másik tanulmányban longitudinális adatok felhasználásával szeretnénk majd vizsgálni.

4 A szülőkről való leválás dimenzióiról, a posztadoleszcens életszakaszról ld. Vaskovics (Vaskovics, 2000). A felnőtté válás elméleti megközelítéseiről ad áttekintést Murinkó (Murinkó, 2010).

5 A szülői házról való leválás különböző dimenzióival, az időzítést meghatározó okstruktúrákkal számos nemzetközi vizsgálat is foglalkozik. Egyik fő megállapításuk, hogy míg a leválás folyamata a skandináv országokban viszonylag homogén és az életpálya korábbi szakaszára esik, addig a dél-európai és a közép-kelet-európai országokban, mind az időzítést, mind pedig a leváláshoz kapcsolódó életeseményeket tekintve heterogén (Billari et al., 2004; Spéder, 2005a; Eurobarometer, 2007; EUROSTAT, 2009; Kotowska et al., 2010).

Ha a szülőkről való leválást a szülőktől való elköltözéssel definiáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy ez az aktus az utóbbi évtizedekben az egyéni életpálya során jelentősen későbbre tolódott. Ez jól illeszkedik azokhoz a kutatási eredményekhez, amelyek az európai országokban vizsgálták a felnőtté válás jelenségét (*Eurobarometer, 2007; Iacovou & Skew, 2010*).

A rendszerváltás óta eltelt húsz esztendő során a 20 és 39 év közötti korosztályban egyértelműen növekedett azoknak az aránya, akik gyermek státusban, még szüleikkel élnek együtt. 1990-ben a korosztály ötöde, 2000-ben harmada, 2011-ben pedig több mint harmada élt szülei háztartásában. Az arányszámban a 20–24 és a 25–29 éves korosztályban volt a legjelentősebb a növekedés. A 20–24 év közöttieknek 1990-ben a fele, 2001-ben 67, 2011-ben pedig 77%-a élt szüleivel. A 25–29 éves korosztályban ez az arányszám 1990-ben 20, 2001-ben 34, 2011-ben pedig 48% volt (*1. táblázat*).

A szülőktől való elköltözést, az új családalapítást sok minden késleltetheti. Nyilvánvalóan szerepe van annak, hogy a fiatalok a 2010-es évek elején sokkal később lépnek tartós párkapcsolati formába, mint azt a korábbi évtizedek fiataljai tették. Ha házasságot kötnek, akkor azt később teszik, ha gyermeket vállalnak, akkor azt is idősebben vállalják, mint korábban. (Lásd *Melléklet*.) A tartós párkapcsolat kialakítása és a gyermekvállalás tehát nem hat olyan kényszerítő erővel a szülői házból való elköltözésre, mint korábban.

A demográfiai események mellett más életesemények időzítése, időtartama, gyakorisága is az irányba hat, hogy a rendszerváltás óta sokak számára egyre jobban elhúzódik a szülőktől való elköltözés.

Nyilvánvaló hatása van a felsőoktatási expanzióknak, ami meghosszabbítja a tanulás éveit, és kitolja az elköltözést. A felsőfokú oktatásban való növekvő részvétel mellett az is szerepet játszik, hogy a diplomaszerezés időpontja sokaknál kitolódott. A felsőfokú tanulmányok megkezdése előtt és alatt is a diákok egy része külföldön tanul, esetleg külföldön vállal munkát. Gyakrabban váltanak szakokat, hallgatnak át más intézményekbe. Mindezek megnyújtják a diplomázás előtti időszakot. A 2010/2011-es tanévben a felsőoktatásban tanuló 241 ezer nappali tagozatos hallgatónak valamivel több, mint egyharmada 23 éves vagy idősebb volt. (*KSH, 2011*)

A tanulmányok befejezése után sem olyan zökkenőmentes a munkaerő-piaci integráció, mint korábban volt, ami szintén az elköltözés kitolásának irányába hat. A KSH 2009-es adatfelvétele szerint a 15–34 éves nem tanuló népesség 16%-ának még sohasem volt legalább 3 hónapig tartó munkája (*KSH, 2010*). Az iskolai végzettség szerinti differenciák nagyon jelentősek. Miközben a legfeljebb alapfokú végzettséggel rendelkezők körében ez az arány 45%, addig a középfokú végzettségük körében 11%, a diplomásokéban pedig 6%.

Az iskolai végzettség abból a szempontból is meghatározó, hogy ki milyen hamar tud elhelyezkedni a tanulmányai időleges vagy végleges befejezése után. Az alapfokú végzettségűeknek csupán 21%-a, a középfokúaknak 63%-a, a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknek pedig 71%-a a tanulmányai befejezése utáni 3 hónapon belül tudott munkába állni (*KSH, 2010 alapján, saját számítás*). A többiek esetében ennél hosszabb idő telt el a tanulás befejezése és a munkavégzés megkezdése között. A munka

nélkül levők többsége –kb. háromnegyedük – ebben az időszakban aktívan keresett munkát, noha az arányok tekintetében az iskolai végzettség szerinti különbségek ez esetben is jelentősek. Minél magasabb iskolai végzettségi szinteket nézünk, annál nagyobb a munkakereséssel próbálkozók aránya.

A szülőkről való kései leválásban szerepet játszik az is, hogy az önálló lakáshoz jutás egyre nehezebb, hiszen az önkormányzati bérlakás szektor visszaszorulásával, a tökeigényes lakásvásárlás vagy a rendkívül magas költségekkel járó lakásbérlet jöhet csak szóba, ha valaki szeretne a szüleitől elköltözni. A hitelfelvétel nemcsak nehezebbé vált, és egyre nagyobb terheket rótt a hitelt igénybe vevőkre, hanem a 2000-es évek második felében, különösen a világméretű válság éveitől kezdve, rendkívül sok családot döntött teljes bizonytalanságba. Ez nyilvánvalóan hosszú évekre visszaveti majd a hitelfelvételek gyakoriságát, hiszen az egyébként is bizonytalan munkaerő-piaci környezetben a fiataloknak még a pénzügyi bizonytalanságokkal is számot kellene vetnie.

A szülőktől elköltözött gyermekek legnagyobb csoportját azok teszik ki, akik párjukkal és gyermekeikkel élnek együtt. Ugyanakkor az elmúlt húsz évben arányuk lényegesen csökkent. 1990-ben a 40 év alattiak 56, 2001-ben 43, 2011-ben pedig már csupán 37%-uk élt ebben a családtípusban (*1. táblázat*). Egyértelmű növekedést mutat azoknak az aránya, akik párjukkal kettesben, gyermek nélkül alkotnak családot. A fiataloknak 1990-ben 7%-a, 2001-ben 9%-a, 2011-ben pedig 12%-a tartozott ide. Közöttük jelentősen növekedett az élettársi kapcsolatban élők aránya (*1. táblázat*).

Ebben az életkorban az élettársi kapcsolatok jelentős része a házasság „előszobájának”, egyfajta próbaházasságnak tekinthető. Erre utal az, hogy az első párkapcsolatként kötött élettársi kapcsolatoknak egy meghatározó része később házassággá alakul át (*Spéder, 2005b*), és ezen belül az is, hogy a szülők egy része a gyermekek születése után köt házasságot.

Az egyedülállók aránya 5-6% körül mozgott. Struktúrájuk az elmúlt húsz évben jelentősen megváltozott. A nőtlenek és a hajadonok aránya 1990-ben 54, 2001-ben 79, 2011-ben pedig 96%-ot tett ki. Ez jól jelzi azt a tényt, hogy korábban az egyedülállók jelentős csoportja azokból tevődött ki, akik korábban már házasságban éltek és elváltak, míg a 2000-es években a szülői házból közvetlenül egyedülállóként elköltözők, és az élettársi kapcsolatból kilépők alkotják az egyedülállók döntő többségét. Az egyedülállók struktúrájának átalakulását jól jelzi az a tény is, hogy 1990-ben minden harmadik egyedülállónak született már korábban gyermeke, míg 2001-ben csak 14%-uknak, 2005-ben pedig csak minden tizediknek.⁶

Mindhárom évben a magasabb iskolai végzettségűek körében volt több az egyedülálló fiatalok aránya, ami azzal magyarázható, hogy valószínűleg körükben magasabb azoknak az aránya, akik egyedül is önállósodni tudnak, illetve a párkapcsolatok felbomlása esetén nagyobb valószínűséggel tudnak önálló, a szülőktől független háztartást fenntartani. Az egyedülállók egy kicsi, de az elmúlt húsz évben növekvő részét teszik ki azok, akik még tanulnak. 1990-ben 4, 2001-ben 11, 2011-ben pedig már 13%-ot. Ők külön élnek szüleiktől, de feltehetően anyagilag erősen függenek tőlük.

6 2011-re ez az adat nem áll rendelkezésre, ezért itt helyette a 2005-ös adatot közöljük.

Az általunk alkalmazott családtípológia utolsó kategóriájába azok a családok kerültek, ahol vagy három generáció él együtt, vagy (és ez a kevésbé jellemző) a családban egyéb rokonok, ill. nem rokonok élnek még.⁷ A három generáció az esetek egy részében azt jelenti, hogy a fiatalok, szüleik és azok felmenője(i) élnek együtt, másrészt viszont olyan családtípust is magában rejthet, ahol a fiatal, mint szülő van már jelen, aki szülőjével, szüleivel él közös háztartásban. A három vizsgálati évben a 20–39 év közötti korosztálynak mindössze 3-5%-a élt ilyen családtípusban. Ez az adat nem igazolja azokat a várakozásokat, amelyek szerint a rendszerváltó országokban ez a család-típus a strukturális kényszerek miatt jellemzővé vált volna.

1.táblázat. A fiatalok (20–39 évesek) család/háztartás szerkezete, 1990, 2001, 2011 (%)

Korcsop- portok	Egyedül- álló	Párjával házasság- ban él	Párjával élettársi kapcsolat- ban él	Párjával és gyermek- é(i)vel él	Gyerme- ké(i)t egyedül neveli	Szülő(ei)- vel él	Egyéb család- típusban él	Össze- sen
<i>1990</i>								
20–24	6,1	9,4	1,4	23,1	3,1	50,2	6,8	100,0
25–29	6,0	7,7	1,2	55,7	5,0	20,1	4,4	100,0
30–34	5,5	3,7	1,0	69,0	6,6	11,1	3,1	100,0
35–39	5,6	3,2	1,0	72,1	7,7	7,6	2,8	100,0
<i>Együtt</i>	<i>5,8</i>	<i>5,8</i>	<i>1,1</i>	<i>56,1</i>	<i>5,7</i>	<i>21,3</i>	<i>4,2</i>	<i>100,0</i>
<i>2001</i>								
20–24	5,9	4,0	4,7	11,9	2,0	67,2	4,3	100,0
25–29	7,3	7,5	5,8	37,4	4,0	33,7	4,3	100,0
30–34	6,3	4,9	3,1	62,4	6,1	15,0	2,3	100,0
35–39	5,5	2,6	1,9	70,1	7,6	10,5	1,9	100,0
<i>Együtt</i>	<i>6,3</i>	<i>4,9</i>	<i>4,0</i>	<i>43,0</i>	<i>4,7</i>	<i>33,8</i>	<i>3,3</i>	<i>100,0</i>
<i>2011</i>								
20–24	3,4	0,9	4,9	5,9	1,4	76,5	7,0	100,0
25–29	5,8	4,6	11,8	22,8	2,4	47,7	4,9	100,0
30–34	6,4	6,4	8,3	48,2	4,9	21,5	4,3	100,0
35–39	5,3	5,4	4,8	63,6	6,1	10,8	3,9	100,0
<i>Együtt</i>	<i>5,3</i>	<i>4,5</i>	<i>7,4</i>	<i>37,3</i>	<i>3,9</i>	<i>36,6</i>	<i>4,9</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Az 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011. I. negyedévi adatai alapján saját számítás.

7 Az adatfelvételek családi státusra vonatkozó kérdezéstechnikája miatt nem tudjuk pontosan elkülöníteni azokat a fiatalokat, akik párkapcsolat nélkül, akik párkapcsolatban vagy a gyermekükkel élnek ebben a családtípusban.

A gyermek státus megszűnésének, a szülői házból való elköltözés időzítésének egyik meghatározó faktora – ahogyan azt fentebb is említettük – az, hogy mikor zárulnak le a tanulás évei. Ebből következően markáns különbségek vannak a tanulók és a nem tanulók között a tekintetben, hogy mekkora arányuk lakik még a szüleivel gyermek státusban.

Ugyanakkor az elmúlt húsz esztendőben a tanulók és a nem tanulók körében is növekedett azoknak az aránya, akik a szüleikkel élnek. A nem tanulók köre magában foglalja azokat is, akik a tanulmányaikat még nem zárták le (például nem nyertek felvételt felsőfokú oktatási intézménybe, tanulmányaikat valamilyen okból szüneteltetik), de nyilvánvalóan többségük a tanulmányaikat befejezők csoportjába tartozik. Éppen ezért mondhatjuk azt, hogy a gyermek státusból való kilépés napjainkban sokkal kevésbé kötődik a tanulmányok befejezéséhez, mint korábban, hiszen a 2000-es években, a nem tanuló, 20–39 év közötti fiataloknak egyharmada él szüleivel, miközben a rendszerváltáskor pedig csupán minden ötödik fiatalra volt ez jellemző (2. táblázat).

2. táblázat. Azoknak a fiataloknak (20–39 évesek) az aránya, akik szüleikkel/egyik szülőjükkel gyermek státusban élnek, 1990, 2001, 2011 (%)

Évek	Tanuló	Nem tanuló
1990	73,2	20,1
2001	79,5	30,4
2011	89,1	32,4

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: a Munkaerő-felmérés 2011. I. negyedévi adatai alapján saját számítás.

Az iskolai végzettség, mint a társadalmi státus egyik meghatározó összetevője, két módon is befolyásolja a gyermek státusból való kilépést, az önálló családalapítást. Nyilvánvaló, hogy a különböző iskolai végzettségű fiatalok az életpálya különböző szakaszain fejezik be a tanulmányaikat, ami alapvetően befolyásolja, hogy mikor válnak le szüleikről. Ugyanakkor az iskolai végzettség szerinti differenciák a demográfiai magatartásban, a munkaerő-piaci és anyagi lehetőségekben, a családdal kapcsolatos értékekben is különbségeket hordoznak.

A nem tanuló fiatalok⁸ körében azt vizsgáltuk, hogy a legmagasabb iskolai végzettség szerint, különböző korcsoportokban mekkora azoknak a fiataloknak az aránya, akik kiléptek a gyermek státusból. Az adatok azt mutatják, hogy a szülőkről való leválás elhalasztása, a gyermek státusból kilépő fiatalok arányának csökkenése nem magyarázható pusztán

8 A vizsgálati kört azért szűkítettük le a nem tanulókra, mert így tisztábban lehet látni az iskolai végzettség hatását. Különösen az érettségizettek körében, akiknél, ha nem választjuk ketté a tanulókat és a nem tanulókat, akkor két markánsan különböző csoportot kezelünk egyként. Azokét, akik tanulmányaikat már befejezték, érettségit szereztek, és azokét, akik még a felsőoktatási rendszerben tanulnak, feltehetően diplomát szereznek, de jelenleg a legmagasabb iskolai végzettségük az érettségi.

az iskolai expanzióval, hiszen ez a jelenség minden iskolai végzettségi szinten megfigyelhető (3. táblázat). A különböző iskolai végzettséggel rendelkezők esetében feltehetően más-más okstruktúra áll a mögött, hogy a fiatalok későbbi életkorban lépnek ki a gyermek státusból. Az alacsonyabb iskolai végzettségük körében az anyagi problémák, az önálló lakás megszerzésének gondjai, a munkaerőpiacra való belépés nehézségei jelennek meg legfontosabb tényezőként, míg a magasabb végzettséggel rendelkezők körében az elhúzódozó iskolai pályafutás, a munkaerőpiacra való belépés és bennmaradás bizonytalanságai készítetik a fiatalokat a későbbi önállóságra.⁹

3. táblázat. A gyermek státust elhagyók aránya a korcsoportjuk és a legmagasabb iskolai végzettségük szerint (nem tanulók), 1990, 2001, 2011 (%)

Korcsoportok	Legmagasabb iskolai végzettség				Együtt
	Legfeljebb 8 általános	Szaktanácsképző, szakiskola	Érettségi	Diploma	
<i>1990</i>					
20–24	60,7	48,6	50,0	45,5	52,3
25–29	79,9	79,4	81,9	74,5	80,2
30–34	88,2	87,2	91,1	88,5	88,9
35–39	91,3	91,0	94,4	92,4	92,4
<i>Együtt</i>	<i>82,1</i>	<i>75,9</i>	<i>81,0</i>	<i>84,1</i>	<i>79,9</i>
<i>2001</i>					
20–24	48,3	38,6	29,3	29,4	37,0
25–29	72,0	67,8	65,3	61,5	67,0
30–34	84,6	83,1	87,3	86,3	85,2
35–39	86,5	88,6	91,5	92,1	89,6
<i>Együtt</i>	<i>72,6</i>	<i>68,7</i>	<i>66,7</i>	<i>72,8</i>	<i>69,6</i>
<i>2011</i>					
20–24	40,7	20,9	19,6	16,2	24,4
25–29	67,1	52,3	48,8	47,7	51,9
30–34	78,0	74,9	79,0	79,4	77,8
35–39	86,9	88,0	88,6	91,3	88,7
<i>Együtt</i>	<i>71,0</i>	<i>69,1</i>	<i>63,5</i>	<i>69,7</i>	<i>67,6</i>

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011. I. negyedévi adatai alapján saját számítás.

Megjegyzés: Gyermek státusból kilépő fiatalnak tekintjük azokat, akik nem a 'szüleikkel/szülőjükkal gyermek státusban élők' kategóriájába kerültek a családtípusok meghatározásánál.

9 Az európai fiatalokat vizsgáló 2007-es Eurobarometer felmérés eredményei szerint a magyar fiatalok körében volt a legnagyobb – kétharmad - azoknak az aránya, akik úgy gondolták, hogy a fiatalok mostanában azért költöznek el később a szüleiktől, mert nem engedhetik meg maguknak (Eurobarometer, 2007).

A gyermek státusból kilépő, különböző iskolai végzettséggel rendelkező fiatalok családszerkezet szerinti megoszlása eltérő. 2011-ben a kvalifikáltabbak, különösen a diplomások körében az egyedülállók, és a párjukkal kettesben élők aránya is magasabb. A párkapcsolat típusa (házasság vagy élettársi kapcsolat) minden iskolai végzettségi szinten nagyobb arányban házasság. Az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében az élettársi kapcsolatok aránya magasabb, mint a kvalifikáltabbak körében. Akik gyermeket nevelnek azok döntő többségben házasságban élnek, de e vonatkozásban is az mondható, hogy minél alacsonyabb iskolai végzettségi szintet nézünk, annál nagyobb arányban találunk élettársi kapcsolatot is. A 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezők 39%-a, a szakiskolát végzetek 25%-a, az érettségizettek 19, a diplomásoknak pedig 9%-a él élettársi kapcsolatban a kétszülős, gyermekes családok körében. (4. táblázat) Ez az adat megerősíti azokat a korábbi kutatási eredményeket, miszerint az élettársi kapcsolatban inkább az alacsonyabb iskolai végzettségűek vállalnak gyermeket. (S. Molnár & Pongráczné, 1998; Spéder, 2004) Ugyanakkor azt is hozzá kell tenni, hogy az élettársi kapcsolatban élő, gyermeket nevelő párok nem feltétlenül élettársi kapcsolatban vállalták a gyermeküket/gyermeküket, hanem azok egy korábbi, felbomlott házasságból is származhatnak.

A gyermekét vagy gyermekeit egyedül nevelő szülők aránya az alacsonyabb iskolai végzettségi szinteken nagyobb.

4. táblázat. A fiatalok (20–39 évesek) háztartásszerkezete, együttélési formái iskolai végzettség szerint (nem tanulók), 2011 (%)

Háztartásszerkezet/együttélési forma	Iskolai végzettség				
	Legfeljebb 8 általános	Szakmunkásképző, szakiskola	Érettségi	Diploma	Együtt
<i>Háztartásszerkezet</i>					
1. Egyedülálló	2,8	3,2	5,3	9,0	5,2
2. Párjával házasságban él	2,1	4,0	5,0	8,3	5,1
3. Párjával élettársi kapcsolatban él	5,2	6,2	8,8	10,8	8,0
4. Házasságban gyermeké(i)vel él	30,6	35,9	30,2	33,1	32,5
5. Élettársi kapcsolatban gyermeké(i)vel él	19,7	12,0	7,2	3,2	9,6
6. Gyermeké(i)t egyedül neveli	6,9	4,3	4,4	2,8	4,4
7. Szülő(ei)vel él	27,6	29,4	35,0	29,2	30,9
8. Egyéb családtípusban él	5,1	5,0	4,1	3,6	4,4
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>Párkapcsolatban élők körén belül</i>					
Házasságban él	56,8	68,6	68,8	74,7	68,2
Élettársi kapcsolatban él	43,2	31,3	31,2	25,3	31,8
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

<i>Párkapcsolatban élő gyermekek körén belül</i>					
Házasságban él	60,8	74,9	80,8	91,2	77,3
Élettársi kapcsolatban él	39,2	25,1	19,2	8,8	22,7
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: KSH Munkaerő-felmérés 2011. évi adatfelvételének első negyedéves adatai alapján, saját számítás

Megjegyzés: *Párkapcsolatban élőknek* tekintettük a családtípusnál felsorolt kategóriák közül a 2–5. sorban szereplő kategóriákat. A *párkapcsolatban élő gyermekes családtípusnak* tekintettük a 4. és 5. sorban szereplő kategóriákat.

3. Változó háztartásszerkezet a gyermekek szemszögéből

Az utóbbi évtizedek egyik legfontosabb háztartás, illetve család szerkezeti változása, hogy csökkent a gyermekes háztartások aránya, és a gyermeket nevelők körén belül visszaesett a kétgyermekeseké¹⁰ (5. táblázat).

5. táblázat. Gyermeket nevelő háztartások arányának alakulása 1990, 2001, 2011 (%)

Gyermekszám	1990	2001	2011
19 év alatti gyermek van	40,8	32,9	29,3
19 év alatti gyermekek száma			
1	18,6	16,4	15,1
2	17,4	12,2	10,3
3 és több	4,8	4,3	3,9

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 I. negyedéves adatai alapján saját számítás.

A gyermekes családok arányának csökkenése részben a termékenység visszaesésével van összefüggésben, ami mögött a gyermektelenek arányának növekedése, és a második, harmadik gyermek meg nem születése is áll (6. táblázat). A gyermekvállalással kapcsolatos attitűdökre vonatkozó demográfiai kutatások azt jelzik, hogy Magyarországon az akaratlagos gyermektelenség aránya viszonylag alacsony, a magyar társadalomra az

10 Ebben az alfejezetben gyermeknek tekintjük a 19 év alatti, gyermek státusban élő család/háztartástagokat. Ez a definíció az érintett korosztály 98%-át fedi le, azaz mindössze 2% azoknak az aránya, akik 19 év alattiak, de már nem számítanak gyermek státusúnak.

értékvállalások szintjén a család- és gyermekcentrikusság jellemző (Pongrácz, T.-né & Spéder, 2002; Pongrácz, T.-né, 2011). A gyermekáldás elmaradása részben biológiai okokkal magyarázható, részben pedig azzal, hogy a fiatalok egy része nem talál tartós partnert, illetve, hogy addig halogatják a gyermekvállalást, míg végül a termékenységi periódus végére érve gyermek nélkül maradnak.¹¹ A gyermekvállalás halasztása mögött álló mélyebb strukturális okokra, intézményi hatásokra, a családdal és gyermekvállalással kapcsolatos attitűdök változására itt nem térünk ki. Ezekkel számos hazai és külföldi tanulmány foglalkozik (Lásd pl. Billari & Philipov, 2005; Spéder & Kapitány, 2007; 2012; Simpson, 2006; Testa & Toulemon, 2006; Van de Kaa, 2001).

Mi most annak megválaszolására fókuszálunk, hogy a gyermektelenség és a gyermekes családok körén belül a kevesebb gyermekszám hogyan függ össze a szülők iskolai végzettségével, azaz a társadalmi státus mi módon határozza meg a gyermekszámot, és ez hogyan változott az elmúlt két évtizedben.

Az adatok azt mutatják, hogy a 20–39 év közötti korosztályban a gyermektelenek aránya minden iskolai végzettségi szinten növekedett az elmúlt húsz évben. A nők vonatkozásában a növekedés a magasabb iskolai végzettségűek esetében volt jelentősebb. Úgy tűnik, hogy azok az előnyök, amelyeket a magasabb iskolai végzettség biztosít az alacsonyabban kvalifikáltakhoz képest, nem elegendőek ahhoz, hogy a munkaerő-piaci karriert és a családi életet össze tudják egyeztetni (6. táblázat).

Nyilvánvaló, hogy a diplomások később fejezik be a tanulmányaikat és ez késlelteti, valamint egy szűkebb időszakra koncentrálja a családalapítást. Részben ez az oka annak, hogy minél idősebb korcsoportot nézünk, annál közelebb állnak egymáshoz a különböző iskolai végzettségűek adatai. Azaz a magasabb iskolai végzettségűek részben csak elhalasztják a gyermekvállalás időszakát. Az adatok ugyanakkor azt is jelzik, hogy például a 30–34 éves korosztályban egyre nagyobbak az iskolai végzettség szerinti különbségek. Feltételezhető, hogy a 2005-ben 30–34 éves diplomások már nem tudják olyan mértékben pótolni a gyermekvállalást, mint korábban, így közülük sokkal nagyobb arányban maradnak majd gyermektelenek, mint korábban.

A 35–39 évesek körében a gyermektelenek arányának növekedése nem olyan jelentős, mint a többi korosztályban, ami azzal magyarázható, hogy ez a korosztály 2001-ben és 2005-ben is olyan kohorszokat takart (1962–1966 és 1966–1970 között születettek), ahol még kevésbé jelentkezett a gyermekvállalás halasztása.

11 Mivel a gyermekvállalás halasztásának tömegessé válása azokat a kohorszokat érinti, akik még nem fejezték be termékenységi periódusukat, nem tudjuk pontosan, hogy mennyien lesznek azok, akiknek nem születnek gyermekeik.

6. táblázat. A gyermektelen nők aránya a 20–39 éves korosztályban iskolai végzettség szerint (nem tanulók), 1990, 2001, 2005 (%)

Korcsoportok	Legmagasabb Iskolai végzettség				
	Legfeljebb 8 általános	Szakmunkásképző, szakiskola	Érettségi	Diploma	Együtt
1990					
20–24	36,5	49,3	69,5	89,2	55,0
25–29	16,7	15,3	26,3	51,1	22,2
30–34	8,1	8,1	13,8	26,7	11,5
35–39	7,4	6,1	10,3	15,4	8,9
<i>Együtt</i>	14,7	22,2	27,9	32,9	22,7
2001					
20–24	48,0	64,7	87,9	95,6	73,5
25–29	23,2	31,7	51,0	74,0	44,3
30–34	12,8	12,2	20,4	30,6	18,6
35–39	8,5	6,6	10,1	15,1	9,9
<i>Együtt</i>	22,6	31,0	44,7	49,8	37,1
2005					
20–24	52,9	67,8	89,3	98,4	78,5
25–29	26,5	35,1	59,3	78,1	53,3
30–34	15,4	16,5	26,4	42,0	24,8
35–39	13,2	8,5	11,6	16,6	12,1
<i>Együtt</i>	24,9	25,6	44,5	55,8	38,7

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; a 2005-ös adat: Mikrocenzus alapján saját számítás.

Megjegyzés: A Munkaerő-felmérésben ezek az adatok nem állnak rendelkezésre, ezért e vonatkozásban a 2005-ös Mikrocenzus adatait közöljük. Ennél frissebb adatról nincsen tudomásunk.

Ahogy fentebb említettük, a gyermekes családok körében az elmúlt két évtized legjelentősebb változása a kétgyermekes családmodell visszaszorulása volt. Ezzel párhuzamosan egy polarizáció szemtanúi lehetünk, az egy-gyermekesek és a nagycsaládok növekvő arányát tekintve.

Ha a társadalmi réteghelyzetet a szülő iskolai végzettségével közelítjük, akkor azt látjuk, hogy e vonatkozásban lényeges különbségek vannak a társadalmi csoportok között.

Azokban a gyermekes családokban, amelyekben az anya legfeljebb a 8 általánost végezte el a kétgyermekes családmodell visszaszorulása a 3 és több gyermeket nevelők jelentősen növekvő arányával párhuzamosan történt. Míg 1990-ben a 19 év alatti gyermeket nevelő családok 17, 2001-ben már 24, 2011-ben pedig 25%-a volt nagycsaládos. Ennek következtében az elmúlt két évtized alatt az átlagos gyermekszám az alacsony státusú anyák családjában növekedett. (7. táblázat)

A szakmunkás végzettségű anyák családjában szintén növekedett a nagycsaládok aránya, ha nem is olyan mértékben, mint a tőlük alacsonyabb státusúaknál. Az érettségizettek és a diplomások családjában viszont inkább az egy-gyermekes aránya növekedett erőteljesebben. (7. táblázat)

7. táblázat. A gyermeket nevelő háztartások megoszlása a gyermekek száma és az anya iskolai végzettsége szerint, 1990, 2001, 2011, (%/fő)

Szülő (anya) iskolai végzettsége	19 év alatti gyermekek száma			Összesen	Átlagos gyermekszám (0–19 évesek)
	1	2	3 +		
	1990				
8 általános	45,9	37,5	16,7	100,0	1,79
Szakmunkásképző	42,2	48,3	9,6	100,0	1,69
Érettségi	46,4	46,1	7,6	100,0	1,63
Diploma	46,0	43,4	10,6	100,0	1,67
Együtt	45,5	42,6	11,9	100,0	1,71
	2001				
8 általános	47,4	28,3	24,3	100,0	1,93
Szakmunkásképző	48,6	38,1	13,4	100,0	1,68
Érettségi	53,0	39,3	7,7	100,0	1,56
Diploma	49,3	40,3	10,4	100,0	1,63
Együtt	50,0	37,1	13,0	100,0	1,68
	2011				
8 általános	44,1	30,8	25,1	100,0	1,98
Szakmunkásképző	50,8	34,3	14,9	100,0	1,69
Érettségi	53,7	38,0	8,3	100,0	1,56
Diploma	55,0	36,2	8,9	100,0	1,56
Együtt	51,4	35,3	13,4	100,0	1,67

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves adatai alapján saját számítás.

Megjegyzés: A szülő iskolai végzettsége az anya iskolai végzettségét jeleníti meg, egy szülőcsalád esetében pedig a háztartásban jelen levő szülőt. Az anya nem feltétlenül az édesanyát jelenti, hanem a háztartásban anya szerepet betöltő nőt.

A gyermekek szocializációja és a későbbi családalapításukat meghatározó minták elsajátítása szempontjából alapvetően fontos, hogy milyen szülői háttérrel rendelkeznek. Ez több dimenzió mentén is leírható, amelyek közül az egyik legfontosabb a szülők párkapcsolati típusa, noha nyilvánvaló, hogy sem a házastársi, sem az élettársi

kapcsolat önmagában nem jelent jó vagy rossz mintákat. Az elmúlt húsz esztendőben azoknak a gyermeces családoknak az aránya, ahol a szülők élettársi kapcsolatban élnek, jelentős növekedést mutatott: 4%-ról 14%-ra emelkedett (8. táblázat).

Az egyszülős háztartások többféleképpen keletkezhetnek (válás, haláleset, egyedüli gyermekvállalás), a kiváltó okok közül kétségtelenül a legnagyobb arányt a válások képviselik. Az egyszülős háztartások statikus képe alapján azt mondhatjuk, hogy a gyermeces családokon belüli arányuk 1990 óta alapvetően nem változott, a vizsgált években végig 15-18% körül mozgott (8. táblázat). Ugyanakkor azt is hozzá kell tennünk, hogy nyilvánvalóan élete során sokkal több gyermek megéli ezt a státust, mint amit a keresztmetszeti adatok mutatnak.

8. táblázat. A 19 év alatti gyermeket nevelő háztartások megoszlása a szülők párkapcsolati formája szerint, 1990, 2001, 2011 (%)

A szülők párkapcsolati típusa	1990	2001	2011
Házasságban élő szülők	79,6	72,7	70,4
Élettársi kapcsolatban élő szülők	3,9	9,4	14,3
Gyermekeiket egyedül nevelő szülők	16,4	17,9	15,3
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011 első negyedéves adatai alapján saját számítás.

4. Középkorúak

A középkorú népesség családszerkezetét a termékenység mutatói, a fiatalok szülőkről való leválása, az időskorúak együttélési formáinak alakulása, a párkapcsolatok törékenysége egyaránt érinti. Az általunk középkorúnak tekintett 40–64 év¹² közötti népesség nagy része még a gyermekeivel él, egy részük családjából azonban már kirepültek a fiatalok. Vannak olyanok is, akiknek gyermekeik válás következtében költöztek újra vissza, egyedül vagy már saját gyermekeikkel a szülők háztartásába. A középkorúak szülei időskorba léptek, egy részük egyre inkább ápolásra szorulhat, minek következtében gyermekeikhez, azaz a középkorú generáció családjába, költöz(het)nek vissza. Mindezek alapján azt lehet mondani, hogy a társadalom demográfiai jelenségeinek legszélesebb köre érinti ezt a generációt.

12 A 64 éves felső korhatár meghatározását az indokolja, hogy a hazai és az európai uniós statisztikákban, szociológiai munkák döntő többségében is 65 évben határozzák meg az időskor kezdetét. Ez összefügg azzal is, hogy Európa számos országában a nyugdíjkorhatár is 65 év vagy akörül. Magyarországon ennél jelenleg valamivel alacsonyabb, de folyamatosan emelkedve néhány éven belül eléri a 65 évet.

A középkorúak legnagyobb csoportját a 'párjukkal és gyermekeikkel együtt élők' alkotják. Arányuk az elmúlt húsz esztendőben enyhén emelkedett. A termékenységi mutatók folyamatos csökkenését figyelembe véve a gyermekes párok arányának növekedése annak tudható be, hogy a fiatal korban levő gyermekeik később hagyják el a szülői házat. A gyermeküket egyedül nevelő szülők növekvő aránya szintén ennek a tényezőnek, valamint a növekvő válási arányszámoknak (Isd. Melléklet) köszönhető (9. táblázat).

A párkapcsolatban élők körén belül 1990 óta növekedett az élettársi kapcsolatban élők aránya, de ez a növekedés korántsem volt olyan jelentős, mint a fiatalabbak körében tapasztaltuk. 1990-ben a párkapcsolatban élő középkorú népesség 5%-a, 2001-ben 8%-a, 2011-ben pedig 10%-a élt élettársi kapcsolatban (9. táblázat).

9. táblázat. A középkorúak (40–64 évesek) háztartásszerkezete korcsoportonként, 1990, 2001, 2011 (%)

Korcsoportok	Egyedül- álló	Párjával házas- ságban	Párjával élettársi kapcsolat- ban	Párjával és gyerme- ké(i)vel házas- ságban	Párjával és gyerme- ké(i)vel élettársi kap- csolatban	Gyerme- ké (i)t egyedül neveli	Egyéb család- típusban él	Összesen
<i>1990</i>								
40–44	5,7	5,3	1,2	66,9	3,2	8,8	8,9	100,0
45–49	7,1	12,9	1,8	58,9	2,0	8,0	9,3	100,0
50–54	9,1	27,4	2,0	41,8	1,5	6,7	11,5	100,0
55–59	12,3	39,8	1,9	25,9	0,9	5,5	13,7	100,0
60–64	16,3	44,5	1,7	16,2	0,5	5,8	14,9	100,0
<i>Együtt</i>	<i>9,8</i>	<i>24,7</i>	<i>1,7</i>	<i>43,5</i>	<i>1,7</i>	<i>7,1</i>	<i>11,5</i>	<i>100,0</i>
<i>2001</i>								
40–44	6,2	3,6	2,1	64,3	5,5	9,1	9,2	100,0
45–49	7,6	9,0	2,4	58,0	4,3	10,3	8,4	100,0
50–55	9,7	21,0	2,9	45,7	2,7	9,4	8,6	100,0
56–59	13,8	34,3	2,9	30,7	1,5	7,3	9,5	100,0
60–64	17,8	43,4	2,8	18,3	0,8	6,8	10,1	100,0
<i>Együtt</i>	<i>10,5</i>	<i>20,4</i>	<i>2,6</i>	<i>45,5</i>	<i>3,2</i>	<i>8,7</i>	<i>9,1</i>	<i>100,0</i>
<i>2011</i>								
40–44	5,2	4,5	2,7	60,1	8,0	9,1	10,4	100,0
45–49	5,5	6,4	3,3	59,7	5,8	9,6	9,7	100,0
50–55	7,2	18,5	3,2	48,9	3,4	9,1	9,6	100,0
56–59	9,5	30,9	3,0	35,6	1,8	8,2	10,9	100,0
60–64	14,0	44,4	3,0	19,8	1,0	6,6	11,2	100,0
<i>Együtt</i>	<i>8,3</i>	<i>21,2</i>	<i>3,0</i>	<i>44,6</i>	<i>3,9</i>	<i>8,5</i>	<i>10,3</i>	<i>100,0</i>

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a 2001-es Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2011-es adat: Munkaerő-felmérés 2011. I. negyedévi adatai alapján saját számítás.

Az iskolai végzettség szerinti különbségek tekintetében a leglényegesebb különbség a gyermekükkel együtt élők és a több generációs¹³ családok arányában van. A diplomások gyermekei sokkal nagyobb arányban laknak még szüleikkel, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűeké (10. táblázat). Ez részben azzal függ össze, hogy a diplomások gyermekei több időt töltenek az oktatási rendszerben, magasabb iskolai végzettségi szinteken érnek el, így később önállósodnak. Az egyéb családtípusba sorolódott, főként három generációs családokból álló csoportban viszont az alacsonyabb iskolai végzettségűek családjainak nagyobb aránya sorolódott.

Ezek az együttélések keletkezhetnek úgy, hogy egy fiatal párkapcsolatának felbomlása után visszaköltözik a szülői házba, ahol felmenő(k) is élnek, s úgy is, hogy a fiatalok egyedül, párkapcsolatban, gyermekkel vagy anélkül nem tudnak elköltözni a szülői házból. Ennél feltehetően jóval kisebb azoknak az aránya, akiknél az idős nagyszülő(k) gyermekekhez való költözéséről van szó.

10. táblázat. A középkorúak (40–64 évesek) háztartásszerkezete, együttélési formái iskolai végzettség szerint, 2011 (%)

Háztartásszerkezet/együttélési forma	Iskolai végzettség				
	Legfeljebb 8 általános	Szakmunkásképző, szakiskola	Érettségi	Diploma	Együtt
<i>Háztartásszerkezet</i>					
1. Egyedülálló	9,5	7,2	8,3	9,0	8,3
2. Párjával házasságban él	23,1	20,8	21,2	19,9	21,2
3. Párjával élettársi kapcsolatban él	3,9	3,0	3,2	2,0	3,0
4. Házasságban gyermeké(i)vel él	33,1	47,2	44,8	53,1	44,6
5. Élettársi kapcsolatban gyermeké(i)vel él	5,0	4,1	3,9	2,4	3,9
6. Gyermeké(i)t egyedül neveli	9,9	6,7	10,0	7,5	8,5
7. Szülő(ei)vel él	15,5	11,0	8,7	6,2	10,3
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>Párkapcsolatban élők körén belül</i>					
Házasságban él	86,4	90,6	90,3	94,4	90,4
Élettársi kapcsolatban él	13,6	9,4	9,7	5,6	9,6
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>
<i>Párkapcsolatban élő gyermekesek körén belül</i>					
Házasságban él	86,9	92,0	92,0	95,7	91,9
Élettársi kapcsolatban él	13,1	8,0	8,0	4,3	8,1
<i>Összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

13 Az egyéb családtípusba alapvetően a több generációs családok sorolódtak.

Forrás: KSH Munkaerő-felmérés 2011. évi adatfelvételének első negyedéves adatai alapján, saját számítás

Megjegyzés: Párkapcsolatban élőknek tekintettük a családtípusnál felsorolt kategóriák közül a 2–5. kategóriákat. A párkapcsolatban élő gyermekes családtípusnak pedig a 4. és 5. kategóriába tartozó sorokat tekintettük

5. Az idősek együttélési formái¹⁴

Az utóbbi évtizedek családszerkezeti változásaiban az idősebb korosztályok együttélési formáinak változása is komoly szerepet játszott. Jól dokumentált tény, hogy a 65 éves és idősebb népesség arányának növekedése megemelte az ‘egyedül élők’ és a ‘házaspár’ alkotta családok arányát is. Az idősebbek ugyanis jellemzően e két családformában élnek.

1990-ben a 65 éves és idősebb népességnek 26%-a, 2001-ben 31%-a, 2005-ben pedig 30%-a élt egyedül. Minél idősebb korosztályt vizsgálunk, annál magasabb az egyedül élők aránya, ugyanakkor a 85 éves és idősebb korosztálynál némi visszaesést tapasztalhatunk a tőlük fiatalabbakhoz képest. Ennek feltehetően az az oka, hogy ebben az életkorban sokan már önellátási gondokkal küzdenek, minek következtében összeköltöznek gyermekeikkel. Ezt a feltételezést erősíti az, hogy az ‘egyéb család-szerkezetben’ élő idősek aránya ebben a korcsoportban a legnagyobb. Az egyéb család-szerkezetbe sorolódnak azok, akik gyermekeikkel, unokáikkal mint felmenő rokon élnek együtt. (11. táblázat)

A párkapcsolatban élő idősek aránya 1990 és 2001 között növekedést mutat. Míg 1990-ben a 65 éves és idősebb népességnek 35%-a, addig 2001-ben és 2005-ben 38–39%-a élt párkapcsolatban.

11. táblázat. Az idősek (65 és idősebbek) háztartásszerkezete, 1990, 2001, 2005, (%)

Korcsoportok	Egyedülálló	Párjával él	Szülőként gyermeké(i) vel él	Egyéb család- szerkezetben él	Összesen
	1990				
65–69	21,2	44,6	17,3	16,9	100,0
70–74	25,1	39,3	15,3	20,3	100,0
75–79	29,2	31,0	13,2	26,6	100,0
80–84	31,7	21,4	13,2	33,7	100,0

14 Ebben az alfejezetben harmadik megfigyelési időpontként a 2011-es adatok helyett 2005-ös adatokat használunk. Ennek az az oka, hogy a 2011-es Munkaerő-felmérés mintájába a 74 év felettiek nem kerülnek be, így a legidősebbek kikerülnének az elemzési körből.

I. Családszerkezeti változások időbeli trendjei

85 és idősebb	29,4	12,5	15,1	43,1	100,0
<i>Együtt</i>	25,7	35,3	15,3	23,6	100,0
2001					
65–69	23,0	47,8	18,3	10,8	100,0
70–74	29,5	43,1	13,6	13,8	100,0
75–79	36,3	34,8	12,3	16,7	100,0
80–84	41,3	25,4	11,8	21,5	100,0
85 és idősebb	37,3	15,0	16,3	31,4	100,0
<i>Együtt</i>	30,6	38,9	14,9	15,6	100,0
2005					
65–69	23,1	45,6	16,5	14,9	100,0
70–74	28,5	43,0	11,7	16,8	100,0
75–79	34,5	35,1	7,4	23,0	100,0
80–84	38,7	25,2	4,5	31,6	100,0
85 és idősebb	36,4	15,3	3,2	45,2	100,0
<i>Együtt</i>	30,0	37,9	10,7	21,4	100,0

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2005-ös adat: Mikrocenzus alapján, saját számítás.

Az idősebb korosztályok családszerkezetét jelentősen befolyásolják a halandósági mutatók, s azok nemi különbségei. Az iskolai végzettség szerinti differenciák is nagyrészt ennek tudhatók be. 2005-ben az egyedülállók aránya a diplomások körében volt a legalacsonyabb (12. táblázat). Ez jelentős részben annak köszönhető, hogy a felsőfokú végzettségűek csoportjában magasabb a párban élők aránya, mint az alacsony iskolai végzettségűeknél. Ez pedig azzal magyarázható, hogy a diplomás férfiak és nők várható élettartama magas és a várható élettartam nemek közötti különbsége kisebb (Hablicsek–Kovács 2007), mint az alacsonyabb iskolai végzettségűeknél.

Az érettségizettek körében viszont magas az egyedülállók aránya, ami azzal függ össze, hogy az érettségizettek körében több a nő, akiknek magasabb a várható élettartama, mint a férfiaknak. Párjaik között nagy arányban találunk érettségivel nem rendelkező férfiakat, akiknek halandósági mutatói igen kedvezőtlenek. Ez az oka annak is, hogy a párjukkal kettesben élők csoportjába az érettségizetteknek csak 44%-a sorolódott (12. táblázat). A szakmunkás végzettségűek körében viszont több a férfi, akik rosszabb halandósági mutatóik miatt kisebb arányban élnek egyedül, viszont több mint 50%-uk párjával él. Az alapfokú végzettségűek körében a legszembetűnőbb sajátosság az 'egyéb család/háztartás szerkezetben' élők magas aránya (12. táblázat). Ezeknek legnagyobb része háromgenerációs háztartás. Arra vonatkozóan nincs adatunk, hogy mekkora azoknak az aránya, akik hosszabb ideje többgenerációs családban élnek, és mekkora azoknak, akik idősebb korukban költöznek össze a fiatalabbakkal.

12. táblázat. Az idősek (65 évesek és idősebbek) háztartászerkezete, iskolai végzettség szerint, 2005, (%)

Iskolai végzettség	Egyedülálló	Párjával él	Szülőként gyermeké(i)vel	Egyéb család-szerkezetben	Összesen
Legfeljebb 8 általános	30,9	34,6	10,1	24,4	100,0
Szaktanácsképző, szakiskola	24,1	51,3	14,7	9,9	100,0
Érettségi	30,4	44,0	12,4	13,2	100,0
Diploma	22,9	54,4	12,5	10,2	100,0
Együtt	30,0	37,9	10,7	21,4	100,0

Forrás: 1990-es és 2001-es adat: az 1990-es és a Népszámlálás 2%-os mintája alapján, saját számítás; 2005-ös adat: Mikrocenzus alapján, saját számítás.

6. Összegzés

Az elmúlt években a család társadalmon belüli helyzetével kapcsolatos vitákban két markánsan eltérő álláspont is kirajzolódott:

Az egyik szerint a bizonytalanná váló világban az utolsó védvár a család, amely még mindig a legbiztosabb pontot jelenti az egyének életében. A másik szerint viszont a minket körülvevő bizonytalanság – főként a munkaerő-piaci pozíciók törékenysége – a család szintjére is begyűrűzik, és mindez a családi védőháló fokozatos erodálódását idézi elő.

Részben ezzel, részben pedig az individuális értékek előretörésével magyarázható, hogy a hagyományos családszerkezet és a családdal kapcsolatos korábbi értékek egyre inkább visszaszorulnak. Új családmodellek, új együttélési formák és új értékek is megjelennek, bár sokkal inkább arról van szó, hogy a korábban periférikusnak tekinthető családmodellek és értékek mára tömeges jelenséggé váltak.

Kérdéses az is, hogy a családokat körülvevő világ és annak változásai hogyan hatnak a különböző társadalmi rétegek jellemző családmodelljeire, a konvergencia vagy a divergencia erősödik-e fel e vonatkozásban az egyes társadalmi rétegek között.

E tekintetben különösen fontos a társadalom különböző csoportjainak oktatási rendszerrel, munkaerőpiaccal és jóléti rendszerrel való kapcsolata. Mivel ezek alapvetően befolyásolják a demográfiai magatartást, így feltételezhető, hogy a családmodellek formálódásában is jelentősek a különbségek az egyes társadalmi rétegek között.

Másrészt számos vonatkozásban a homogenizálódás folyamata zajlik. Az értékeket is közvetítő médiák tömeges hozzáférhetősége és használata, a fogyasztás önértékén túli kezelése, a globalizáció begyűrűzése, mind olyan jelenségek, amelyek a családmodellek konvergenciájának irányába is hathatnak.

Csak a fenti értelmezési kereten belül lehet kellően megítélni a magyar társadalomban az utóbbi két évtizedben bekövetkezett családszerkezeti változásokat. A fiatalok későbbi életkorban válnak le a szülői háztartásról. A leválás nem közvetlenül kapcsolódik össze a házassággal szentesített párkapcsolat megkötésével vagy a gyermekvállalással. Következésképpen a leválás kevésbé kapcsolódik a tanulási szakasz lezárásához is, hiszen sokan – a húsz évvel ezelőttihez képest – nagyobb arányban élnek még szüleikkel a tanulmányaik befejezése után is. A szülői háztól való elköltözés minden iskolai végzettségi szinten későbbi életkorra tevődött az általunk vizsgált időszakban.

A fiatalok körében magasabb a gyermektelenek aránya, mint korábban. A későbbi életkorban megkezdett gyermekvállalás csak részben tudja pótolni a fiatalabb korban meg nem született gyermekeket. A termékenységi periódusuk vége felé járó kohorszokban olyan magas a gyermektelenek aránya, hogy nyilvánvalóan nem tudják majd elérni az előttük járók termékenységi mutatóit.

A kétgyermekes családmodell visszaszorulóban van. Az egy-gyermekes és a három és több gyermeket nevelők aránya viszont ezzel párhuzamosan megemelkedett. Az egy-gyermekes családok aránya a magasabb iskolai végzettségű anyák, a nagycsaládok aránya viszont a képzetlenebbek körében növekedett jelentősebben.

A fiatalok kései önállósodása, leválása a szülőkről, nyilvánvalóan a középkorú generációkat is érinti. Sokan közülük harmincas éveikben járó gyermekeikkel együtt élnek. Különösen a magasabb iskolai végzettségű szülők gyermekei kezdik későn az önállósodást.

A párkapcsolatok vonatkozásában a leglényegesebb változás abban történt, hogy az elmúlt két évtizedben jelentősen megemelkedett az élettársi kapcsolatban élők aránya. Az élettársi kapcsolatok térnyerése főképpen a fiatalabbak körében volt számottevő. A párkapcsolatban élők körében az élettársi kapcsolatok aránya mind a fiatalok, mind pedig a középkorúak körében a képzetlenebbek csoportjában magasabb. Különösen jelentős az iskolai végzettség szerinti különbség a gyermekes családok körében. Ez nem pusztán azzal magyarázható, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű anyák élettársi kapcsolatban is nagyobb valószínűséggel vállalnak gyermeket, hanem azzal is, hogy korábbi párkapcsolataik (esetleg házasságaik) bomlékonyabbak, és azok felbomlása-kor nem lépnek új partnerükkel házasságra.

Az utóbbi időszak családformálódási mintáit meghatározó késői önállósodás, a törékenyebb párkapcsolatok, az alacsonyabb termékenység számos okra vezethető vissza. A felsőoktatási expanzió, az elnyúló tanulási időszak csak egyike ezeknek. Feltehetően a munkaerő-piaci bizonytalanság, a családpolitikák kiszámíthatóságának hiánya, az anyagi biztonság elvesztésének félelme ugyancsak fontos szerepet játszanak abban, hogy a fiatalok később kezdik önállósodásukat, családalapításukat. Nézőpont (értékrend) kérdése, hogy az elhúzódó önállósodást miként ítéljük meg, hiszen a posztadoleszcencia körébe sorolt jelenségeket és folyamatokat a család szerepének az erősödéseként is felfoghatjuk. Ugyanakkor mindezt az önálló családalapítást megnehezítő körülménynek is tekinthetjük.

A magyar társadalomban nagyon alacsony a többgenerációs együttélési forma aránya. A legidősebb korosztály kivételével, akiknél számottevő a kiterjesztett családban

élők hányada, a különböző életciklusban tartók egyikére sem jellemző, hogy nagy arányban éljenek együtt a generációk.

Az idősebb generációk leginkább egyedül vagy párjukkal ketten élnek. A kiterjesztett családtípus a legidősebbek – ezen belül is az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők – körére jellemző. Feltételezhető, hogy legtöbbjüknél ez az együttélési forma inkább kényszer, mint választás eredménye, és a rosszabb anyagi helyzetben levők megélhetési nehézségeivel függ össze.

A többgenerációs együttélési forma visszaszorulását is többféleképpen lehet értelmezni. Ha a generációk térbeli elkülönülését a családformálódás szempontjából dezintegratív folyamatnak tekintjük, akkor ez a család szerepének csökkenésére utal. Ha viszont a térbeli elkülönülést az egyes generációk fokozódó „önállósodási képességeként” fogjuk fel, akkor ez önmagában még nem jelenti a család szerepének a térvesztését. Alapvető kérdés ugyanis, hogy a családok aprózódását követően miként alakul az elkülönült családrészek egymással való kapcsolata. E téren viszont a családok közötti anyagi és nem anyagi jellegű együttműködés mérséklődését lehet megfigyelni, (*Bocz & Harcsa, 2001*) amelyet részben a családok teherbíró képességének a csökkenésével, részben az individualizálódási tendenciák felerősödésével szoktak magyarázni.

Összefoglalva az eddigieket azt lehet mondani, hogy a széttartó folyamatok felerősödése nem csupán „színesebbé” tette a családformálódás folyamatát, hanem – a többféle értékrend egyidejű jelenlétéből következően – megnövekedtek a többféle értelmezés lehetőségei is. Mindez fontos üzenet nemcsak a kutatók számára, hanem a releváns nemzeti önismeret szempontjából is alapvető jelentőségű.

Szakirodalom

- Anderson, R., Domanski, H., Fahey, T., Maitre, B., Olagnero, M., Ostrowska, A., Saracemo, C. & Whelan, C. (2004): *Quality of life in Europe. First European Quality of Life Survey 2003*. Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Billari, F. C., Philipov, D. & Baizán, P. (2001): Leaving home in Europe. The experience of cohorts born around 1960. *International Journal of Population Geography*, vol. 7, no. 5, 339–356. DOI: 10.1002/ijpg.231
- Billari, F. C. & Philipov, D. (2005): *The influence of attitudes, subjective norms, and perceived behavioural control on fertility intentions*. Paper presented at the Annual Meeting of the Population Association of America, Philadelphia, March 31–2 April 2005.
- Bocz, J. & Harcsa, I. (2001): *A háztartások közötti együttműködés jellemzői*. Központi Statisztikai Hivatal
- Eurobarometer (2007): *Flash Eurobarometer, No. 202. Young Europeans: A survey among young people aged between 15 and 30 in the European Union – Analytical Report, 2007*. European Commission. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_202_en.pdf. A letöltés dátuma: 2012. október 18.
- EUROSTAT (2009): *Youth in Europe. A Statistical Portrait*. EUROSTAT, Luxembourg
- Hablicsek, L. & Kovács, K. (2007): *Az életkilátások differenciálódása iskolázottság szerint 1986–2005*. Kutatási Jelentések 84. 2007/1., KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Harcsa, I. (2008a): *Az életkörülmények és az életmód dinamikus jelzőszámai*. Központi Statisztikai Hivatal
- Harcsa, I. (2008b): A munkaerő-piaci mobilitás és a háztartás-összetétel változásának a hatása az életkörülmények néhány elemére. *Szociológiai Szemle*, 18. évf. 2008/4. sz. 48–71.
- Harcsa I. (2008c): Magyarország a társadalmi jelzőszámok tükrében. In: Kolosi T. – Tóth I. Gy. (Szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest: TÁRKI, pp. 471–498.
- Iacovou, M. & Skew, A. (2010): *Household structure in the EU*. Institute for Social & Economic Research. Colchester, University of Essex.
- Kotowska, I.E., Matysiak, A., Pailhe, A., Solaz, A., Styr, M. & Vignoli, M. (2010): *Family life and work. Second European Quality of Life Survey*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- KSH (2010): Átmenet az iskolából a munka világába, 2009. *Statisztikai Tükör*, IV. évf. 41. sz. Központi Statisztikai Hivatal, 2010. 03. 23.
- KSH (2011): *Magyar Statisztikai Évkönyv 2010*. Központi Statisztikai Hivatal.
- Murinkó, L. (2010): Mitől lesz valaki felnőtt? A családi szerepátmenetek és az önállóvá válás szerepe a felnőtté válás megítélésében. *Demográfia*, 53. évf., 1. sz. 7–37.

- Pongrácz, T.-né & Spéder, Zs. (szerk.) (2002): *Népesség-értékek-vélemények*. Kutatási Jelentések, 73. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Pongrácz, T.-né (szerk.) (2011): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai*. Kutatási Jelentések, 91. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Simpson, R. (2006): *Childbearing on hold: A literature review*. Centre for Research on Families and Relationships. Working Paper.
- S. Molnár, E. & Pongrácz, T.-né (1998): Az 1995-ben házasságon kívül szülő nők életforma választásainak vizsgálata. In: S. Molnár, E., Pongrácz, T.-né, Kamarás, F. & Hablicsek, L. (szerk.): *Házasságon kívüli szülések*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, pp.55–156.
- Spéder, Zs. (2004): Gyermekvállalás házasságon kívül – egy terjedő magatartásminta összetevői. *Századvég*. 11. évf., 2004/1. sz., 83–100.
- Spéder, Zs. (2005b): Az élettársi kapcsolat térhódítása Magyarországon és néhány szempont a demográfiai átalakulás értelmezéséhez. *Demográfia*, 2005, 48. évf., 3–4. sz., 187–217.
- Spéder, Zs. (2005a): Az európai családformák változatossága. Párkapcsolatok, szülői és gyermeki szerepek az európai országokban az ezredfordulón. *Századvég*, 12. évf. 3. sz., 3–47.
- Spéder, Zs. & Kapitány, B. (2007): *Gyermekek: Vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések*. Műhelytanulmányok 7. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Spéder, Zs. & Kapitány, B. (2012): *Realising birth intentions in European comparison—understanding the Post-Communist fertility transition*. Working Papers on Population, Family and Welfare. No. 15. Demographic Research Institute, Hungarian Central Statistical Office.
- Testa, M. R. & Toulemon, L. (2006): Family formation in France. Individual Preferences and Subsequent Outcomes. *Vienna Yearbook of Population Research 2006*, pp. 41–75.
- Van de Kaa, D.J. (2001): Postmodern fertility preferences: from changing value orientation to new behaviour. *Population and Development Review*, 27, 290–331.
- Vaskovics, L. (2000): A posztadoleszcencia szociológia elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10. évf. 2000/4. sz. 3–20.

Melléklet:

MI. táblázat. Főbb demográfiai mutatók Magyarországon 1990, 2001 és 2010

	1990	2001	2010
<i>Párkapcsolatok</i>			
A házasság kötések száma, fő	66405	43583	35520
Nyers házasságkötési arányszám	6,4	4,3	3,6
A nők teljes első házasságkötési arányszáma	0,77	0,44	0,39
A férfiak átlagos életkora első házasságuk megkötésekor, év	24,7	27,8	31,4
A nők átlagos életkora első házasságuk megkötésekor, év	22,0	25,2	28,7
Az élettársi kapcsolatban élők aránya a párkapcsolatban élők körén belül, %	5,1	12,2	15,4
Válások száma, eset	24888	24391	23873
1000 fennálló házasságra jutó válás	9,9	11,0	12,3
1000 házasságkötésre jutó válás	374,8	559,6	672,1
Teljes válási arányszám	0,31	0,39	0,46
<i>Termékenységi mutatók</i>			
Élve születések száma, fő	125679	97047	90335
Teljes termékenységi arányszám (TTA)	1,84	1,31	1,26
1000 15–49 éves nőre jutó élveszületés, fő	49,4	38,1	37,9
Az anya átlagos életkora az első gyermek születésekor, év	23,0	25,3	28,2
A házasságon kívül született gyermekek aránya, %	13,1	30,3	40,8
<i>Korstruktúrára vonatkozó mutatók</i>			
Az eltartott népesség rátája, %	51,0	46,5	45,7
Gyermeknépesség eltartottsági rátája, %	31,0	24,3	21,5
Idős népesség eltartottsági rátája, %	20,0	22,2	24,2
65 éves és idősebb népesség aránya, %	13,3	15,1	16,6
<i>Várható élettartam, halálozási mutatók</i>			
A meghaltak száma, fő	145660	132183	130456
A meghalt férfiak átlagos életkora, év	64,8	66,0	68,5
A meghalt nők átlagos életkora, év	72,4	74,0	76,4
Férfiak születéskor várható élettartama, év	65,1	68,2	70,5
Nők születéskor várható élettartama, év	73,7	76,5	78,1

Forrás: A KSH Demográfiai Évkönyveinek megfelelő évi kötetei.

Fogalmak, definíciók: *Nyers házasságkötési arányszám:* A házasságkötések 1000 lakosra jutó száma. *Teljes első házasságkötési arányszám:* Azt mutatja, hogy a 15 éves kort elért nők (férfiak) mekkora hányada kötne házasságot bizonyos életkorig (nőknél 49, férfiaknál 59 éves korig), feltételezve, hogy ugyanolyan gyakorisággal fognak megházasodni, mint az adott naptári évben tették a megfelelő életkorúak. *Teljes válási arányszám:* azt mutatja, hogy a megfigyelt időszakban kötött házasságokból mekkora hányad végződne válással, ha az adott naptári év házasságtartam-specifikus válási arányszámai változatlanul fennmaradnának. *Teljes termékenységi arányszám:* A mutató azt fejezi ki, hogy az adott év kor szerinti születési gyakorisága mellett egy nő élete folyamán hány gyermeknek adna életet. *Az eltartott népesség rátája:* A 0–14 éves és a 65–x éves népesség a 15–64 éves népesség százalékában. *A gyermeknépesség eltartottsági rátája:* A 0–14 éves népesség a 15–64 éves népesség százalékában. *Az idős népesség eltartottsági rátája:* A 65–x éves népesség a 15–64 éves népesség százalékában.